

KAMPAANIA POLSKA 1939 ROKU. PRZEGLĄD KONCEPCJI I SPOSOBÓW JEJ PREZENTACJI W HISTORIOGRAFII I EDUKACJI HISTORYCZNEJ XX WIEKU

Anita Młynarczyk-Tomczyk <http://orcid.org/0000-0002-7116-4198>

Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach

ABSTRACT

THE POLISH CAMPAIGN OF 1939 IN HISTORIOGRAPHY AND HISTORICAL EDUCATION OF THE 20TH AND 21ST CENTURIES, IN ITS SELECTED ASPECTS

The article is part of a publication series devoted to the terminological and historiographic aspects of the Polish campaign of 1939. A completely new approach to this important event is the focus on its presence in historical education of the 20th and 21st century. The Polish Campaign of 1939 has held a special place in the historiographic narrative and school curricula alike. Its depictions – both academic and popular-scientific – have been and still remain compatible with each other. At certain times however – especially during the ideological assault of the 1950s – historical education diverged from historiography, creating an anti-German and pro-Soviet image. After 1989, the narrative of the Polish campaign of 1939 changed significantly and the “forgotten threads” were also introduced. This event still occupies a leading place in the so-called historical policy. It has also been put on a pedestal in historical education of school students, although for a period of several years in the early 21st century it was largely absent due to the limited number of topics from the recent history included in the school curriculum.

Keywords: The Polish campaign of 1939, terminology, historiography, popularization, education, memory.

Słowa kluczowe: kampania polska 1939 roku, terminologia, historiografia, popularyzacja, edukacja, pamięć.

1. ASPEKT TERMINOLOGICZNY

Do jednych z najczęściej używanych i zakorzenionych w historiografii sformułowań określających wydarzenia, jakie rozegrały się na ziemiach polskich we wrześniu i w październiku 1939 roku, należy termin „kampania wrześniowa”¹. Określenie to utrwaliło się w historiografii i w świadomości historycznej Polaków już w pierwszych latach po II wojnie światowej². Sformułowanie kampania wrześniowa wpisało się w nurt komunistycznej propagandy sowieckiej i PRL-owskiej, pragnącej wyciszyć znaczenie polskiego oporu na rzecz dalszej kontynuacji walk przez siły związane z Armią Czerwoną³. W tym czasie pieczę nad publikacjami przejął urząd cenzury. Cenzura była również wszechobecna w innych strefach nauki, kultury i sztuki⁴.

Po przełomie październikowym 1956 roku, który przyniósł nowy etap badań w polskiej historiografii wojskowej⁵, zaproponowano nowy termin – „wojna wyzwolenicza narodu polskiego”. Opór, który Polska stawiała III Rzeszy, zgodnie z „marksistowską teorią wojen” zaliczono do „sprawiedliwych”⁶. Ze strony Niemiec przypisano jej „niesprawiedliwy, imperialistyczny i ludobójczy charakter”⁷. Tytuł „Wojna wyzwolenicza narodu polskiego” nadano sesji naukowej, która odbyła się z okazji 15-lecia ludowego Wojska Polskiego (dalej: LWP) w Warszawie 4–6 października 1958 roku. Zgromadziła ona licznych historyków cywilnych i wojskowych oraz uczestników omawianych wydarzeń. Materiały z sesji ukazały się drukiem w 1959 roku⁸. Jej pokłosiem stała się też praca zbiorowa pt. *Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939–1945. Węzłowe problemy*⁹. Ukazała się ona w 1963 roku z okazji 20-lecia LWP pod auspicjami powstałego w 1959 roku Wojskowego Instytutu Historycznego

¹ Szerzej zob. W. Rezmer, *Problem terminologiczny: kampania wrześniowa – wojna obronna Polski – kampania polska*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2009, nr 3, s. 118–120.

² Ibidem, s. 121.

³ Ibidem.

⁴ Z. Romek, *Cenzura w PRL, Analiza zjawiska*, red. Z. Romek, K. Kamińska-Chełmniak, Warszawa 2017, s. 29. Urząd cenzury pod nazwą Centralne Biuro Kontroli Prasy powstał 19 I 1945 r. Od 15 XI 1945 r. funkcjonował jako Główny Urząd Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk. Zob. idem, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa 2010, s. 37.

⁵ Lata 1956–1970 określone zostały w literaturze naukowej jako okres intensywnego rozwoju polskiej historiografii wojskowej zgodnie z założeniami materializmu dziejowego. *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. 1, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1975, s. 33.

⁶ W. Rezmer, *Problem terminologiczny*, s. 123; B. Miśkiewicz, *Studia z dziejów*, s. 33.

⁷ T. Rawski, Z. Stąpor, J. Zamojski, *Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939–1945. Węzłowe problemy*, Warszawa 1963, s. 129.

⁸ Tom zawierał materiały sesji (tekst próbnej syntezy „Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939–1945”, 14 referatów wygłoszonych na sesji oraz głosy w dyskusji). M. Getter, *Wrzesień 1939 w książce, prasie i filmie. Poradnik Bibliograficzny*, słowo wstępne W. Bartoszewski, Warszawa 1964, s. 2–3. Zob. *Sesja naukowa poświęcona wojnie wyzwoleniczej narodu polskiego 1939–1945 (4–6 X 1958). Materiały*, kol. red. S. Arnold i in., Warszawa 1959.

⁹ P. Stawiecki, *Jeszcze raz w sprawie określenia „wojna obronna Polski 1939”*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2010, nr 1, s. 163; T. Rawski, Z. Stąpor, J. Zamojski, *Wojna wyzwolenicza*, s. XIX, 755.

(dalej: WIH)¹⁰. Miała ona być w zamyśle syntezą wysiłku zbrojnego Polski w II wojnie światowej¹¹. Piętno czasu przejawiające się w zawłaszczeniu historii najnowszej przez historyków partyjnych sprawiło, że była to pozycja ograniczona merytorycznie (bez wojny z ZSRR i okupacji sowieckiej), z wieloma błędnymi pojęciami, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu.

Pod koniec lat 60. XX wieku do obiegu naukowego i podręczników szkolnych wprowadzono dodatkowo termin „wojna obronna Polski w 1939 roku”¹². Taką terminologię zaproponowano podczas kolejnego sympozjum, zorganizowanego przez WIH w 25-lecie wybuchu II wojny światowej (4–5 września 1964 roku)¹³. Tytuł „Wojna obronna Polski w 1939 roku” nadano również wydawanej od 1969 roku (z okazji 30. rocznicy wydarzeń z 1939 roku) wielotomowej bibliografii¹⁴. Na określenie wydarzeń z jesieni 1939 roku używano w niej zamiennie zwrotów: „wojna obronna Polski” (tytuł) i „kampania wrześniowa” (przy nazewnictwie rozdziałów)¹⁵. Ostatecznie do 1992 roku opublikowanych zostało sześć wydawnictw bibliograficznych obejmujących dorobek do lat 1988–1989¹⁶. Termin „wojna obronna Polski” wprowadzono od końca lat 60. XX wieku był dominujący, nie wyeliminował on jednak dotychczas obowiązującego określenia: „kampania wrześniowa”¹⁷ czy „wojna wyzwolenicza narodu polskiego”¹⁸.

Przywołane terminy „kampania wrześniowa” i „wojna obronna Polski 1939 roku” zostały przedmiotem polemiki po 1989 roku, kiedy polska historiografia stała się suwerenna i wolna od cenzury. Zaproponowano wówczas termin „emocjonalnie naturalny i prawdziwy merytorycznie – kampania polska 1939 roku”¹⁹. Określenie to od

¹⁰ P. Stawecki, *Jeszcze raz w sprawie określenia*, s. 162–163.

¹¹ Ibidem, s. 163; zob. też T. Rawski, Z. Stąpor, J. Zamojski, *Wojna wyzwolenicza*, s. XIX, 755. Autorzy, stosując „marksistowskie założenia ideowe i metodologiczne”, przybliżyli wysiłek zbrojny narodu na szerokim tle wojny światowej. M. Getter, *Wrzesień 1939*, s. 2.

¹² Zob. m.in. *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, pod kier. E.J. Kozłowskiego, Warszawa 1968. Do podręczników określenie to zostało wprowadzone w 1974 r. (A.L. Szcześniak, *Historia dla klasy VIII*, Warszawa wyd. 1, 1974 r.) i funkcjonowało jeszcze w latach 90. XX w. T. Glubiński, *Historia 8. Trudny wiek XX*, wyd. 1, Warszawa 1992; T. Siergiejczyk, *Dzieje najnowsze 1939–1945. Historia dla szkół średnich (klasa IV liceum ogólnokształcącego oraz klasa III technikum i liceum zawodowego)*, Warszawa 1991.

¹³ P. Stawecki, *Jeszcze raz w sprawie określenia*, s. 164.

¹⁴ *Wojna obronna Polski w 1939 r. Bibliografia (wydanie II rozszerz.)*, Warszawa 1971, k. XI. Dwa lata później wydano rozszerzoną jej wersję, m.in. o pozycje wydane z okazji 30. rocznicy wydarzeń z IX i X 1939 r. Ibidem.

¹⁵ Ibidem, k. III–IX.

¹⁶ Oprócz wcześniej wymienionych były to: *Wojna obronna Polski w 1939 r.*, Warszawa 1992.

¹⁷ Przykład stanowi nazewnictwo zaprezentowane we wspomnianej bibliografii: *Wojna obronna Polski w 1939 r.*, k. III–IV. Posługiwano się też terminem „kampania wrześniowa” w wielu publikacjach naukowych m.in. J.A. Radomski, *Kampania wrześniowa na Ziemi Sąddeckiej*, Nowy Sącz 1971; Z. Koszyła, *Kampania wrześniowa 1939 na Białostocczyźnie: Nowogród, Łomża, Wizna, Tykocin, Białystok 1971*.

¹⁸ *Bibliografia wojny wyzwolenicznej narodu polskiego 1939–1945. Problematyka wojskowa. Materiały z lat 1939–1967*, oprac. K. Szczepańska, B. Zielińska, Warszawa 1973; *Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939–1945*, red. B. Skrzypak, Warszawa 1967.

¹⁹ W. Rezmer, *Problem terminologiczny*, s. 123.

początku XXI wieku zajmuje coraz wyraźniejszą pozycję w polskiej historiografii²⁰. Warto dodać, że pojęcie kampanii polskiej poprzedziły jeszcze inne określenia odbiegające od dominującej w historiografii PRL nomenklatury: kampanii wrzesniowej i wojny obronnej, a mianowicie „wojna polska” i „kampania jesienna”. Wprowadził je do obiegu naukowego Leszek Moczulski (dziennikarz, publicysta, działacz polityczny, z zawodu również historyk i geopolityk, współtwórca Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela) w swej pracy *Wojna polska. Rozgrywka dyplomatyczna w przededniu wojny i działania obronne we wrześniu – październiku 1939* (wyd. 1972). Pierwsze wydanie tej książki ukazało się w krótkim okresie odwilży po wydarzeniach 1970 roku i prawie cały nakład został natychmiast sprzedany. Po interwencji ambasady radzieckiej szybko wycofano ją z księgarń, bibliotek i przeznaczono na przemiał²¹. Moczulski nadał swej pracy tytuł „wojna polska”, zaznaczając, że pierwszoplanową rolę odegrały przy tym nie czynniki historiograficzne ani militarne, ale mentalne. Jak podkreślał, „Wrzesień był dla nas i pozostanie chyba na zawsze «wojną polską»”²². Terminy „wojna polska” i „kampania jesienna” na trwałe weszły do kolejnych wydań publikacji Moczulskiego²³.

Niewątpliwie mimo upływu kilkudziesięciu lat dyskusja w sprawie kwestii zdefiniowania wydarzeń, które rozegrały się na obszarze II RP i terenach przyległych we wrześniu i w październiku 1939 roku, toczy się nieustannie²⁴. Na początku XXI wieku tytuł *Kampania wrzesniowa 1939* nadano najobszerniejszej bibliografii poświęconej temu wydarzeniu. Była to uaktualniona i rozbudowana wersja bibliografii z lat 1969–1992²⁵. Według danych z Centralnej Biblioteki Wojskowej z 1 lutego 2014 roku kampanii polskiej 1939 roku dotyczyły 14652 pozycje²⁶. Wśród nich wiele

²⁰ C. Grzelak, *Kampania polska 1939 roku: początek II wojny światowej*, Warszawa 2005; W. Rezmer, *Armia „Pomorze” w kampanii polskiej 1939 roku. Bitwa nad Bzurą*, Bydgoszcz 2004.

²¹ C. Grzelak, *Kampania polska 1939 roku w ojczyźnej historiografii*, „Bellona” 2016, nr 4, s. 139; L. Moczulski, *Wojna polska, Warszawa 2009* [nota wydawnicza], b.p.s. Zob. też: <https://www.biblionetka.pl/book.aspx?id=81457> [Nota wydawcy. Bellona, 2009] [dostęp: 15 V 2020 r.].

²² L. Moczulski, *Wojna polska. Rozgrywka dyplomatyczna w przededniu wojny i działania obronne we wrześniu – październiku 1939*, Poznań 1972, s. 14.

²³ Przed kolejnymi wydaniem jej autor aktualizował niektóre fragmenty swej pracy, a po 1990 r. dodał to, co w wolnej Polsce można było już jawnie pisać. Poszerzył też bazę źródłową. Ł. Męczykowski, „*Wojna polska 1939*” – recenzja i ocena, <https://histmag.org/Leszek-Moczulski-Wojna-polska-1939-recenzja-3797/> [dostęp: 15 V 2020 r.].

²⁴ W. Rezmer, *Problem terminologiczny*, s. 117. Rezmer określenie „kampania wrzesniowa” uznał za krzywdzące w stosunku do obrońców Helu i żołnierzy walczących pod Kockiem, ibidem. Również określenie „wojna obronna” Polski uznał za nieprecyzyjne, ibidem, s. 121. Termin ten stał się przedmiotem dyskusji naukowej, znalazł zarówno przeciwników, jak i zwolenników. Paweł Wieczorkiewicz odniósł się do niego w sposób pejoratywny. Z kolei związany z WIH Piotr Stawecki podjął się jego obrony. Zob. P. Stawecki, *W sprawie terminu „wojna obronna Polski”*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, nr 1, s. 205–206; idem, *Jeszcze raz w sprawie określenia*, s. 161–168.

²⁵ *Kampania wrzesniowa 1939. Bibliografia*, t. 1–2, wstęp K. Komorowski; oprac. I. Kowalska, I. Sawicka; współopr. W. Henzel, E. Pawińska, K. Świerczyńska, Warszawa 2000–2002; *Kampania wrzesniowa 1939. Bibliografia*, t. 3, red./oprac. A. Koc [et al.], Warszawa 2009.

²⁶ C. Grzelak, *Kampania polska*, s. 136.

prac naukowych, zawierających w tytule terminy „kampania wrześniowa”²⁷, „wojna obronna Polski”²⁸ czy „polski wrzesień”²⁹. Terminy dotyczące wydarzeń z jesieni 1939 roku traktowane są więc w najnowszej historiografii wymiennie. Niewątpliwie jednak rację mają ci badacze, a wśród nich wspomniany profesor Waldemar Rezmer, którzy podkreślają, że sprowadzenie kampanii polskiej 1939 roku tylko do września umniejsza fakt obrony ojczyzny jeszcze w październiku (Kock, obrona Helu).

2. ZWIĘZŁY PRZEGLĄD HISTORIOGRAFII POLSKIEGO WYSIŁKU MILITARNEGO Z 1939 ROKU

W krótkim przeglądzie historiografii kampanii polskiej 1939 roku zwrócono uwagę na zasadnicze kierunki badań i ich wyniki przede wszystkim w postaci publikacji książkowych, jak i – w zarysie – dokonano próby przeglądu historiozofii jej dziejów, które owe kompendia prezentowały. Niniejszy przegląd, z założenia nakreślony szkicowo, stanowi próbę ogólnego spojrzenia na dorobek polskiej historiografii PRL i zestawienia go z przemianami po 1989 roku. Rok ten, przełomowy, stanowił bowiem w Polsce swego rodzaju cezurę zarówno w badaniach historycznych, jak i w ich upowszechnianiu³⁰.

Od zakończenia II wojny światowej jej historia stanowiła istotny element tak zwanej polityki historycznej³¹. Była ona jedną z ważniejszych aktywności partii (PZPR) w zakresie budowy zgodnego z jej linią, właściwego historycznego przekazu. Wykorzystanie nastrojów obywateli pamiętających wojnę i okupację nie było trudne i doskonale służyło realizacji partykularnych interesów ówczesnych władz³². Po wydaniach z 1989 roku narracja została istotnie zmieniona i uzupełniona o „zapomniane

²⁷ A. Horak, *Kampania wrześniowa w oświetleniu niemieckim*, Warszawa 2005; *Kampania wrześniowa 1939 roku na ziemi jordanowskiej. Materiały z sympozjum naukowego*, Jordanów, 3 IX 2003 r.

²⁸ A. Grzywacz, *Wojna obronna Polski 1939 roku w relacji polskiego sztabowca*, „Zeszyty Historyczne” 1997, z. 121, s. 3–22; Z. Bartkowski, *Pogoda września a wojna obronna Polski*, „Przegląd Geofizyczny” 1999, z. 3, s. 153–161.

²⁹ *Polski wrzesień 1939 r. – wojna na dwa fronty. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej*, red. A. Felchner, Piotrków Trybunalski 1999.

³⁰ M. Ney-Krwawicz, *Wrzesień 1939 roku w historiografii polskiej ostatniego dwudziestolecia*, [w:] *Spojrzenie na polski wrzesień*, red. T. Kondracki, Warszawa 2011, s. 9–10.

³¹ Związek historii z polityką definiowany jest jako polityka historyczna. Obie sfery pozostają ze sobą w stałym związku. R. Stobiecki, *Historycy wobec polityki historycznej [w:] Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S.M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, Łódź 2008, s. 175.

³² Rocznicą zbiegała się z początkiem roku szkolnego. Obok kombatantów (nie wszystkich) młodzież była najczęściej „tłem” rocznicowych uroczystości. Wrześniowa rocznica wyraźnie dzieliła wówczas kraj i emigrację, Polaków z różnych formacji wojskowych i politycznych z różnych wojennych formatów. J. Chrobaczyński, *„Nie okrył się niesławą naród polski”*. *Społeczne aspekty września 1939 roku*, Kraków 2002, s. 145.

wątki” (białe plamy), ale dostosowana do nowych politycznych warunków³³. Jak podkreśla się w literaturze naukowej, wydarzenia związane z wojną i okupacją były i pozostają nadal jednymi z najbardziej utrwalonych w pamięci zbiorowej Polaków³⁴.

W okresie PRL, gdy żyło wielu uczestników wojny, zarówno wojskowych, jak i cywilów, którzy wychowywali w jej tradycji również swe dzieci i wnuki, literatura dotycząca września 1939 roku cieszyła się niesłabnącym zainteresowaniem. Starsze pokolenie pragnęło wyrobić sobie pełniejszy pogląd na te wydarzenia, konfrontując własne przeżycia i doświadczenia z ocenami historyków czy pamiętnikarzy. Młodzież, nieposiadająca już osobistego stosunku do kampanii polskiej 1939 roku oraz okupacji, też interesowała się tym okresem ze względu na losy swych bliskich³⁵. Było to pierwsze pokolenie urodzone tuż po wojnie (lata 1945–1950). Ze względu na młody wiek miało ambiwalentny stosunek do stalinizacji³⁶. Przeszło natomiast pełny kurs systemu szkolnego, nastawionego na bliskie potrzebom partii oddziaływanie wychowawcze, ideowe i propagandowe.

Kampania polska 1939 roku znalazła odzwierciedlenie w historiografii okresu zaraz po klęsce, w publikacjach konspiracyjnych 1939–1944³⁷, a następnie w wydawnictwach typu dokumentalnego, twórczości literackiej i syntetycznych ujęciach tej tematyki³⁸. Jak jednak zauważył Moczulski, na pracach tych zaciążyły dwa ujemne czynniki. Pierwszym z nich było podporządkowanie prac i ich wymowy bezpośrednim potrzebom politycznym. Drugim ujemnym bodźcem, który „wycisnął poważniejsze piętno na literaturze”, a którego „działanie” – jak zauważał Moczulski – „słabnie znacznie wolniej” – była „psychoza klęski”³⁹. Oba wyżej wymienione czynniki przyczyniły się do „zamazania prawdy historycznej, do zastąpienia jej bogatego i skomplikowanego obrazu uproszczonymi, czarno-białymi lub wyłącznie czarnymi schematami”⁴⁰.

Pierwsze syntetyczne ujęcie kampanii polskiej 1939 roku ukazało się w 1946 roku. Jego autorem był Jerzy Kirchmayer – w czasie kampanii polskiej oficer Sztabu Armii „Pomorze”, w 1948 roku przeniesiony w stan spoczynku, aresztowany, więziony do 15 października 1955 roku, zrehabilitowany w kwietniu 1956 roku⁴¹. W dziele tym, „obejmującym całokształt działań wojennych, które stały się wstępem do drugiej

³³ K. Kącka, „*Mapa pamięci*”. *Jak upamiętnia się w Polsce II wojnę światową*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie” 2017, nr 3, s. 4.

³⁴ Eadem, „*Mapa pamięci*”, s. 4; K. Ruchniewicz, *Pamięć historyczna Polaków*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2005, nr 2, s. 214.

³⁵ *Od autora* [w:] M. Getter, *Wrzesień 1939*, k. III.

³⁶ K. Kersten do podstawowych jego cech zaliczyła: charakter systemowy; totalitaryzm rozumiany jako totalna kontrola, totalnymi środkami, sprawowana nad totalnie organizowanym społeczeństwem, dla totalnych celów ideologicznego państwa – partii. Zob. K. Kersten, *Pisma rozproszone*, wybór i przygotowanie do druku T. Szarota i D. Libionka, Toruń 2005, s. 388. Za apogeum stalinowskiego systemu przyjmuje się lata 1949–1955. Ibidem, s. 397.

³⁷ W. Bartoszewski, *Słowo wstępne* [w:] M. Getter, *Wrzesień 1939*, k. VII.

³⁸ Ibidem.

³⁹ L. Moczulski, *Wojna polska*, s. 555 (ibidem, wyd. Lublin 1990, s. 558).

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ S. Płoski, *General Jerzy Kirchmayer. Najnowsze dzieje Polski: materiały i studia z okresu II wojny światowej* 1959, t. 3, s. 241.

wojny światowej i tragiczną katastrofą złudzeń, w których przez dwadzieścia lat żyła odrodzona Polska⁴², na tle „zupełnie do wojny nieprzygotowanego wojska” polskiego przybliżył wojsko niemieckie „gotujące się przez 20 lat do wojny i rewanzu”⁴³. Wytykał odrzucenie możliwości „współdziałania z ZSRR”, za co odpowiedzialność zrzucił na rząd polski⁴⁴. Polski „plan wojny” nazwał „gmachem bez fundamentów”, który nie mógł wytworzyć siły skutecznie przeciwstawiającej się napaści⁴⁵.

Przebieg działań również przedstawiony został w czarnych, pesymistycznych kolorach. Świadczyły o tym następujące tytuły rozdziałów: „Bitwa graniczna 1–3 IX”; „Rozerwanie polskiego frontu – 4–6 IX”; „Katastrofa – 7–17 IX”; „Koniec walki 18 IX – 5 X”⁴⁶. O 17 września i wkroczeniu Armii Czerwonej Kirchmayer nie wspominał⁴⁷. Zawarł jedynie lakoniczną informację o tym, że działania niemieckie w końcowym okresie kampanii zmierzały do przerwania walki w obszarze na wschód od Wisły z powodu początkowego zamiaru „oddania wojsku radzieckiemu obszaru aż po Wisłę”⁴⁸. Ocena wydarzeń z września i października 1939 roku była jednak stonowana. Autor zauważał, że kampania miała wielkie ogólnoświatowe znaczenie wojskowe i polityczne⁴⁹. Nawoływał, by „wyciągnąć wnioski z doświadczeń klęski wrześniowej i na tej podstawie zorganizować nową Polskę”⁵⁰. Zainteresowanie kampanią polską zaowocowało cennymi (jak na tamten czas), choć ograniczonymi dominującym wpływem partii i cenzurą – przedsięwzięciami wydawniczymi. Tak też było w przypadku pracy generała Kirchmayera.

W okresie stalinizmu kampanię polską 1939 roku traktowano jednostronnie, jako klęskę zawinioną przez sanację. Krytyka rządu przedwrześniowego była dominująca w historiografii PRL⁵¹, chociaż, co należy podkreślić, był to rząd formalny, oparty na konstytucji z 23 kwietnia 1935 roku. Jej antydemokratyczne postanowienia i sposób, w jaki została uchwalona, wprawdzie do dziś jeszcze budzą wśród jej badaczy uzasadniony sprzeciw⁵². Nie ulega jednak wątpliwości, że umożliwiła ona ciągłość praw-

⁴² J. Kirchmayer, *Kampania wrześniowa*, Warszawa 1946. Praca pisana w czasie okupacji i ukończona zaraz po wojnie krytykowana była za braki i błędy źródłowe. M. Getter, *Wrzesień 1939*, s. 3.

⁴³ J. Kirchmayer, *Kampania*, s. 30.

⁴⁴ Ibidem, s. 14.

⁴⁵ Ibidem, s. 53.

⁴⁶ Ibidem, s. 79–209.

⁴⁷ Wspominał o niej autor we wstępie, przywołując pracę wydaną w Londynie w II 1941 r. autorstwa gen. dyw. Mieczysława Norwid-Neugebauera. Wskazał, że autor ten „obniżył wartość swej pracy”, usiłując „wpoić w czytelnika przekonanie, że rozstrzygającym powodem katastrofy było przekroczenie przez wojsko radzieckie granicy polskiej w dniu 17 września [...]”, ibidem, s. 8. Piotr Stawicki podkreślał, że „tego rodzaju opinie już wówczas nie mogły być rozpowszechniane w Polsce Ludowej wobec postępującej sowietyzacji. Stąd wynikać mogły, jak wskazywał, represje wobec gen. Kirchmayera. P. Stawicki, *Jeszcze w sprawie*, s. 162.

⁴⁸ J. Kirchmayer, *Kampania wrześniowa*, s. 205.

⁴⁹ Ibidem, s. 208.

⁵⁰ Ibidem, s. 268.

⁵¹ Wskazywano na jej faszystowski charakter. Szerzej zob. D. Górecki, *Pozycja ustrojowo-prawna Prezydenta Rzeczypospolitej i rządu w ustawie konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 roku*, Łódź 1992, s. 276–278.

⁵² Ibidem, s. 278.

nokonstytucyjną i podmiotową Polski na arenie międzynarodowej, przed i po klęsce 1939 roku⁵³. Charakterystycznym przykładem jednostronnego spojrzenia na rząd przedwrześniowy była powieść historyczna Jerzego Putramenta (od 1946 r. członka KC PZPR) pt. *Wrzesień*. Już jej tytuł stanowił próbę umniejszenia wysiłku polskiego żołnierza, sprowadzając go tylko do jednego miesiąca – września 1939 roku. Dodatkowo w całej publikacji dominowało ujęcie szyderczo-krytyczne i jednostronne, tendencyjny przekaz⁵⁴. Pierwsze jej masowe wydanie ukazało się w 1953 roku nakładem wydawnictwa MON (nakład 75 tys. egzemplarzy). W 1980 roku ukazało się jej 14. wydanie⁵⁵.

Równie jednostronny i pełen zakłamań był obraz kampanii polskiej z 1939 roku, jaki zaprezentowano w całościowym ujęciu II wojny światowej, wydanym z okazji 20-lecia LWP (1963). Za klęskę poniesioną w 1939 roku w sposób jednostronny, bez uwzględnienia czynników międzynarodowych i sytuacji społeczno-gospodarczej międzywojennej Polski, obwiniano, wzorując się na historiografii lat 50. XX wieku, wyłącznie rząd sanacyjny. Zarzucano mu, że nie doprowadził w okresie międzywojennym do umocnienia i rozwoju gospodarki państwa⁵⁶. Widziano tylko jeden pozytyw tego okresu: ukształtowanie się sił społecznych i politycznych, które „walcząc przeciw sanacji i jej awanturniczej polityce, reprezentowały rzeczywistą troskę o siły obronne i niepodległość Polski”⁵⁷. Miano na myśli oczywiście Komunistyczną Partię Polski⁵⁸. Ubolewano, omawiając pozycję międzynarodową Polski przedwrześniowej, że „stałym motywem poczynań Polski na forum międzynarodowym była właśnie wrogość wobec Związku Radzieckiego”⁵⁹. W ten sposób starano się wybielić winę ZSRR jako agresora wobec Polski. Oceniając historię z perspektywy czasu, wskazywano na nieprzydatność sojuszy z Francją, Wielką Brytanią czy Rumunią⁶⁰. O pakcie Ribbentrop-Mołotow nie wspomniano⁶¹.

⁵³ Wskazuje się, że jej przepisy – przy tworzeniu bardzo mocno krytykowane – w praktyce okazały się dla bytu państwowego Polski i zachowania ciągłości władzy wręcz zbawienne. J.M. Majchrowski, *Wstęp, Stanisław Car – Polska koncepcja autorytaryzmu*, wstęp i wybór J.M. Majchrowski, Warszawa 1996, s. 22.

⁵⁴ Poddano krytyce politykę międzynarodową Polski przedwrześniowej i zawarte przez nią sojusze. J. Putrament, *Wrzesień. Powieść*, t. 1, Warszawa 1953, s. 22; złe przygotowanie do wojny i fatalny stan armii, a winę za ten stan jednostronnie zrzucano tylko na rząd sanacyjny, ibidem, s. 62, 93, 102, 120, 153. Obarczono nawet rząd winą za pakt Ribbentrop-Mołotow, ibidem, s. 70. Na tym tle podkreślano ducha walki, jaki charakteryzował naród polski w obliczu wojny, ibidem, s. 71. Szczególną rolę przypisywano komunistom. Wyeksponowano ich udział w wojnie, zwłaszcza w obronie Warszawy, ibidem, s. 238. Kampanię polską 1939 r. określano jako „dni rozpacz”, ibidem, s. 126, po których została „proletariacka Warszawa”, bez „przymusów, gróźb i przywilejów, zwany reżimem sanacyjnym”, ibidem, s. 236–237 i „skierowana na wschód”, ibidem, s. 251.

⁵⁵ J. Putrament, *Wrzesień. Powieść*, t. 1, Warszawa 1980 [1953].

⁵⁶ T. Rawski, Z. Stąpor, J. Zamojski, *Wojna*, s. 36.

⁵⁷ Ibidem, s. 80.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem, s. 44.

⁶⁰ Ibidem, s. 61–62.

⁶¹ Ibidem, s. 62.

Ocena podjętych działań obronnych z września i października 1939 roku była negatywna. Wartościując już pierwszy tydzień wojny nie miano wątpliwości, że „klęska wojenna i upadek państwa są tylko sprawą czasu”⁶². Eksponowano jedynie wolę walki narodu polskiego. W sposób szczególny, wpisując się w proradziecki trend, wyeksponowano „patriotyzm” komunistów⁶³. Na omówienie działań wojennych z jesieni 1939 roku poświęcono kilkadziesiąt stron (101–127). Jednak ich wartość oceniano bardzo nisko, a klęskę przesunięto już na połowę września⁶⁴. Oddając głos autorom podręcznika: „Do 16 września Niemcy osiągnęły główne cele nakreślone w planie podboju Polski. Siły wojska polskiego zostały rozbite i w większości zniszczone [...]. Iluzoryczne okazały się rachuby na pomoc sojuszników zachodnich [...].”⁶⁵. „Dopełnienie klęski” widziano w opuszczeniu kraju przez prezydenta i rząd sanacyjny oraz naczelne władze wojskowe⁶⁶.

Takie nakreślenie sytuacji ułatwiało wytłumaczenie przyczyn wkroczenia na terytorium Polski wojsk radzieckich 17 września 1939 roku: Była to, jak kłamliwie tłumaczono, interwencja mająca na celu „połączenie z macierzą zachodnich ziem ukraińskich i białoruskich”, która, jak dodatkowo tłumaczono, „pozwalała uchronić mieszkańców tych ziem przed okupacją hitlerowską oraz przesuwiała linię nieuniknionego w przyszłości starcia z Niemcami [...]”⁶⁷. Datę 17 września wpisano w proradziecki nurt i tłumaczono stronnictwo jako interwencję w obronie ludności zachodniej Ukrainy i Białorusi przed okupacją niemiecką. Ocena kampanii polskiej 1939 roku była jednostronna. Uznano ją, doceniając wprawdzie patriotyczną postawę całego narodu i bohaterską walkę żołnierza polskiego, za „ciężką klęskę polityczną i militarną burżuazyjno-obszarniczego państwa polskiego, a zwłaszcza jednego z najbardziej wstecznych ich ugrupowań politycznych, tzw. Sanacji [...]”⁶⁸.

Dopiero lata 70. XX wieku przyniosły pierwsze wyłomy w tendencyjnym przekazie dotyczącym kampanii polskiej. Mowa tu o wspomnianej publikacji L. Moczulskiego. W obliczu dotychczasowej jednostronnej krytyki rządu polskiego, który obarczano za klęskę 1939 roku, autor wziął niektórych jego przedstawicieli, między innymi ministra spraw zagranicznych Józefa Becka, w obronę. Docenił jego postawę w okresie „polityki śmiertelnego zagrożenia”, w jaki Polska weszła, odrzucając żądania Hitlera⁶⁹.

Krytykowany w dotychczasowej historiografii potencjał gospodarczy Polski został przez Moczulskiego dostrzeżony. Zdawał on sobie sprawę, że mocno oddziaływała na niego „polityka równowagi” stanowiąca „kamień węgielny” polskiej polityki zagranicznej⁷⁰. Przypominał, że dawała ona czas do odbudowy i umocnienia państwa

⁶² Ibidem, s. 112.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem, s. 123.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem, s. 124.

⁶⁸ Ibidem, s. 128.

⁶⁹ L. Moczulski, *Wojna polska*, s. 28.

⁷⁰ Ibidem, s. 25.

polskiego⁷¹. Choć czasu tego było mało i Polska nie zdążyła go w pełni wykorzystać, to dostrzegał osiągnięcia na przykład w produkcji polskiego przemysłu obronnego⁷². Dopowiadał też, że lepszy był stan potencjału wojennego pod względem rezerw ludzkich⁷³.

Plan operacyjny Wojska Polskiego „Z” (Zachód), opracowywany od marca 1939 roku na wypadek wojny z Niemcami, zyskał w ocenie autora miano „interesującego i ambitnego”. Moczulski przekonywał nawet, że „w warunkach roku 1939 inny plan operacyjny, lepszy od zastosowanego w praktyce, był nie do pomyślenia”⁷⁴. W ocenach kampanii polskiej zabrakło, co było *novum*, umniejszania roli obrony Polski w 1939 roku⁷⁵.

Fragment poświęcony dacie 17 września 1939 roku był daleki od dotychczasowego przekazu i z pewnością nie mógł zyskać akceptacji ambasady radzieckiej, która – przypomnijmy – przyczyniła się do szybkiego wycofania publikacji Moczulskiego z obiegu. Mowa w książce o rozpoczętym 17 września marszu armii radzieckiej na Zachód i o jego „olbrzymich” skutkach politycznych⁷⁶. Przypomniano też o rozmowach niemiecko-radzieckich w sprawie utworzenia satelickiego państwa polskiego i fiasku tych rozmów, na skutek sprzeciwu Stalina, który obawiał się „włączenia Polski w wyłączną orbitę Rzeszy”⁷⁷.

W ocenach kampanii polskiej po raz pierwszy w historiografii powojennej pojawił się optymistyczny ton. Już tytuł rozdziału: „Klęska i zwycięstwo” sugerował stanowisko autora w kwestii oceny polskiego wysiłku militarnego z 1939 roku. Po szczegółowym przybliżeniu, na kilkuset stronach (197–520), poszczególnych faz kampanii polskiej, Moczulski przekonywał, że „Przegrana nie może [...] stanowić głównego miernika oceny”⁷⁸. Autor dostrzegał, że „armia polska popełniła wiele, nawet bardzo wiele błędów i wykazała nie mniejszą ilość braków”, ale w jego ocenie „wojsko polskie zdało wyjątkowo trudny egzamin kampanii dobrze, a może bardzo dobrze”⁷⁹. Autor zauważał również, powielając dotychczasowe głosy, że w trakcie kampanii polskiej „doszło do nieznaney wcześniej w historii integracji całego społeczeństwa”. Wskazywał jednak, jako pierwszy, jej ważną rolę w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków i modelowaniu integracji całego społeczeństwa. Jak podkreślał: „Rok 1939 [...] stał się zarazem ostatnim i ostatecznym etapem porobiorowego zjednoczenia narodu”⁸⁰.

Autorem kolejnych publikacji odbiegających od tendencyjności w przedstawianiu kampanii polskiej był badacz genezy i wybuchu II wojny światowej Tadeusz

⁷¹ Ibidem, s. 26.

⁷² Ibidem, s. 90.

⁷³ Ibidem, s. 91.

⁷⁴ Ibidem, s. 108.

⁷⁵ Ibidem, s. 486.

⁷⁶ Ibidem, s. 487–488.

⁷⁷ Ibidem, s. 489–490.

⁷⁸ Ibidem, s. 524.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem, s. 529.

Jurga. Ramy niniejszego artykułu nie pozwalają na głębszą analizę dorobku tegoż autora. Należy jednak podkreślić, że badacz ten, w dobie fermentu politycznego lat 80. XX wieku, w jednej ze swych publikacji⁸¹ powielił ocenę kampanii polskiej zapoczątkowaną przez Moczulskiego. Postawę autora wobec tego wydarzenia dobrze odzwierciedla konkluzja: „bilans nie tylko tragiczny”⁸².

Obraz kampanii polskiej 1939 roku, jaki zaproponowali Moczulski oraz Jurga, był bliski współczesnemu⁸³. Choć historiografia ostatnich lat dotycząca kampanii polskiej 1939 roku wymaga oddzielonego zbadania i refleksji⁸⁴, to niewątpliwie można przybliżyć pewne symptomy kontynuacji i dyskontynuacji badań w tym zakresie. *Novum* stanowi pogłębienie studiów nad polskim planem wojskowym. W świetle dokumentów i relacji ocenia się, że „16 września Wojsko Polskie liczyło jeszcze niemal połowę stanów początkowych, choć ich położenie było bardzo trudne”⁸⁵. Siły te – jak wskazuje się dzisiaj „[...] mogły z powodzeniem stawić opór przez dłuższy czas armii niemieckiej, gdyby się rozpoczęła ofensywa zachodnich sojuszników”. To dopiero 17 września, co było przemilczane w okresie zależności państwa polskiego od ZSRR, sytuacja militarna Polski zmieniła się diametralnie w wyniku wtargnięcia nowego agresora⁸⁶.

W ocenach polskiej kampanii 1939 roku przytacza się niezwykle wysoki bilans strat ludzkich oraz dóbr materialnych i kulturalnych⁸⁷. Podkreśla się jednak doniosłe znaczenie kampanii polskiej 1939 roku dla dalszych losów II wojny światowej⁸⁸. Niewątpliwie ten obraz zasadniczo różni się od dominującego do 1989 przekazu dotyczącego wydarzeń z września i października 1939 roku (choć przypomnijmy, że pierwsze wyłomy od oficjalnej propagandy pojawiły się już w latach 70. XX w.) W najnowszej historiografii opór polskiego żołnierza w kampanii polskiej urósł do rangi heroizmu. Do dwóch czynników, które zaważyły na jej tragicznym losie, zalicza się przede wszystkim brak pomocy ze strony państw zachodnich i nóż w plecy, który został wbity 17 września.

Rok 1989 stanowił niewątpliwie przełomową datę w historiografii kampanii polskiej 1939 roku, wprowadzając dyskusję nad terminologią z nią związaną, a także

⁸¹ T. Jurga, *Wojna obronna Polski w 1939 r.* [w:] *Wojna i okupacja na ziemiach polskich*, red. W. Góra, Warszawa 1984, s. 7–34. Warto dodać, że we wcześniejszym opracowaniu zbiorowym *Wojna obronna Polski 1939 r.* 1980 [1971, 1979], opracowanym pod patronatem Ministerstwa Obrony Narodowej, w której rozdziały dotyczące kampanii polskiej opracował T. Jurga, dominował jednostronny przekaz, m.in. w odniesieniu do rządu sanacyjnego i daty 17 IX 1939 r., zob. *Wojna obronna Polski 1939 r. Polski Czyn zbrojny w II wojnie światowej*, oprac. M. Cieplewicz, T. Jurga, E. Kozłowski [et al.], red. E. Kozłowski, Warszawa 1979, s. 243, 289, 291, 305, 637–638.

⁸² T. Jurga, *Wojna obronna Polski w 1939 r.*, s. 32.

⁸³ C. Grzelak, E. Kozłowski, *Polski wrzesień 1939. początek drogi w obronie wolności i niepodległości*, Warszawa 1994, s. 18–21.

⁸⁴ Wstępnie okresem tym zajęł się M. Ney-Krwawicz, *Wrzesień 1939 roku w historiografii*, s. 9–21.

⁸⁵ C. Grzelak, E. Kozłowski, *Polski wrzesień*, s. 35.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 47.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 72.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 73.

badania nad poszczególnymi jej fazami, na nowe wolne od służebności wobec ZSRR tory. Spowodowało to likwidację wielu zakłamań, między innymi dotyczących potencjału polskiej armii i 17 września 1939 roku.

3. OBRAZ KAMPANII POLSKIEJ 1939 ROKU W EDUKACJI HISTORYCZNEJ

Szkolna edukacja historyczna w okresie Polski Ludowej była skutecznym narzędziem w realizacji bieżącej polityki państwa. Obraz historii Polski, w tym szczególnie najnowszej, był zniekształcony i uproszczony⁸⁹. Na potrzeby artykułu przedmiotem analizy uczyniono obowiązujące w polskiej edukacji historycznej podręczniki⁹⁰ stanowiące najważniejszy i systematycznie używany środek dydaktyczny w szkole.

Zwięzłe informacje o kampanii polskiej zostały wprowadzone do szkolnej edukacji historycznej już w 1948 roku. Wówczas, podobnie jak w historiografii, skupiono uwagę na błędach ówczesnego rządu polskiego, który „[...] szerzył złudzenia, że armia polska jest jedną z najlepszych w Europie” oraz „[...] nie starał się [...] zapewnić sobie pomocy Związku Radzieckiego”⁹¹. Dobrze uzbrojonej armii niemieckiej przeciwstawiono bohaterstwo żołnierzy polskich, „[...] którzy jednak nie mogli stawić jej skutecznego oporu”. Przypomniano, że pomoc Anglii ani Francji „nie nadeszła”⁹².

Język wykładu zaostrzył się w podręcznikach z lat 50. XX wieku. Od tej pory, zgodnie z trendem panującym w historiografii, o przegraną kampanię polską oskarżano wyłącznie rząd sanacyjny⁹³. Nazywano go, zgodnie z nomenklaturą, którą zastosowano już w 1944 roku w Manifeście PKWN⁹⁴, „faszystowskim” i zarzucano mu, że „[...] odrzucił wszelkie propozycje pomocy, ofiarowanej w marcu i czerwcu 1939 roku przez Związek Radziecki”⁹⁵. Dodawano, bez skrępowań, że tym samym

⁸⁹ Szerzej zob. m.in. A. Młynarczyk-Tomczyk, *Edukacja historyczna w liceach pedagogicznych (1944–1970). Teoria i praktyka*, Kielce 2009, s. 33–133; eadem, *Obchody „Polskiego Tysiąclecia” (1957–1966/67)*, Kielce 2019, s. 373–418.

⁹⁰ Zagadnieniem „kampanii wrześniowej” na kartach międzynarodowych podręczników do nauczania historii wydanych do 2000 r. zajął się Adam Suchoński. Zob. A. Suchoński, *Kampania wrześniowa 1939 roku jako element obudowy dydaktycznej międzynarodowych podręczników do nauczania historii*, „Wiadomości Historyczne” 2000, nr 1, s. 31–37. Autor wykazał, że informacje związane z najazdem Hitlera na Polskę w 1939 r. występowały w podręcznikach na całym świecie. Ich zakres treściowy był różny. Ibidem, s. 32.

⁹¹ T. Landecki, W. Łukaszewicz, H. Wereszycki, J. Willaume, *Podręcznik historii dla VIII kl. szkoły podstawowej*, red. N. Gąsiorowska, Warszawa 1948, s. 392.

⁹² Ibidem.

⁹³ G. Missalowa, J. Schoenbrenner, *Historia Polski*, Warszawa 1951, s. 267.

⁹⁴ Podkreślano, że rząd sanacyjny opierał się na „bezprawnej, faszystowskiej konstytucji z kwietnia 1935 r.”, *Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, „Rocznik Lubelski” 1959, nr 2, s. 7. [http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Rocznik_Lubelski/Rocznik_Lubelski-r1959-t2/Rocznik_Lubelski-r1959-t2-s7-14.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Rocznik_Lubelski/Rocznik_Lubelski-r1959-t2/Rocznik_Lubelski-r1959-t2-s7-14/Rocznik_Lubelski-r1959-t2-s7-14.pdf).

⁹⁵ G. Missalowa, J. Schoenbrenner, *Historia Polski*, s. 267.

„Pozbawił [...] naród polski jedynej realnej pomocy, jaką chciał mu okazać Związek Radziecki [...]. Brnął dalej po drodze zdrady narodowej, pchając kraj do zguby”⁹⁶. O pakcie Ribbentrop-Mołotow nie wspomniano⁹⁷. Na tle nowocześnie uzbrojonych i zmotoryzowanych wojsk hitlerowskich przedstawiono stanowisko „reakcyjnego rządu”, przekłamując historię, że już „w pierwszych dniach najazdu opuścił kraj”⁹⁸. Tylko – jak podkreślano – wojsko, wspierane przez masy ludowe, pozbawione kierownictwa i broni walczyło po bohatersku⁹⁹.

Szczególną rolę, czyniąc ukłon wobec Związku Radzieckiego, przypisano komunistom polskim, którzy „[...] wyłamywali kraty więzienia i stanęli w szeregach obrońców Ojczyzny”¹⁰⁰. Do roli bohatera narodowego urósł Marian Buczek¹⁰¹. O samej kampanii polskiej 1939 roku pisano niewiele. Wspomniano o załodze Westerplatte, o obronie Helu, o krwawej bitwie pod Kutnem i obronie Warszawy¹⁰². Dzień 17 września, zgodnie z historiograficznym przekazem, został przedstawiony w tendencyjny sposób: „17 września 1939 roku Armia Czerwona wkroczyła do Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy i zajęła je. Ziemie te, wyzwolone z ucisku narodowego, jaki cierpiały pod panowaniem burżuazji polskiej, zjednoczyły się znów z Radziecką Białorusią i Radziecką Ukrainą”¹⁰³. Tendencyjnie przedstawiono również przyczyny klęski wrześniowej. Jak przekonywano uczniów: „Imperialistyczna Rzeczpospolita przestała istnieć. Winę za jej klęskę ponoszą klasy rządzące, obszarnicy i burżuazja, zdradzająca co krok interes narodu dla swoich egoistycznych interesów klasowych [...]”¹⁰⁴.

Taki obraz kampanii polskiej 1939 roku funkcjonował, zgodnie z hasłami zawartymi w programie do szkoły podstawowej z lat 60.¹⁰⁵, również w podręcznikach z tego okresu¹⁰⁶. Do wykładu dodano tylko informacje o celach i sensie układu Ribbentrop-Mołotow, które podawano jednak w sposób zakłamany. Pakt określony został jako ten, który był potrzebny Związkowi Radzieckiemu, aby „[...] lepiej przygotować się do nieuniknionej w przyszłości wojny z Niemcami”¹⁰⁷. Po raz pierwszy kampania

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem, s. 268.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 269.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem, s. 268.

¹⁰³ Ibidem, s. 270.

¹⁰⁴ Ibidem, s. 269. Warto podkreślić, że podobne, choć znacznie rozbudowane treści dotyczące kampanii polskiej 1939 r. można było odnaleźć w podręczniku dla szkół średnich, *Historia Polski 1864–1945. Materiały do nauczania w klasie XI*, pod red. Ż. Kormanowej, Warszawa 1952. Szerzej na temat tego kompendium zob. J. Rulka, *Podręcznik hańby*, „Wiadomości Historyczne” 1999, nr 5, s. 289–298. W publikacji tej język wykładu był wulgarny, zwłaszcza w stosunku do rządu polskiego. *Historia Polski 1864–1945*, s. 417, 422, 424.

¹⁰⁵ *Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej*, Warszawa 1964, s. 280; *Program nauczania liceum ogólnokształcącego klasy I–IV*, Warszawa 1966, s. 159.

¹⁰⁶ H. Sędziwy, *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1966.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 152.

wrześniowa została omówiona szczegółowo. Wspomniano o Gdańsku, Westerplatte, o chlubnym udziale marynarki wojennej¹⁰⁸.

Obraz września 1939 roku, jaki usankcjonował się w latach 50. i 60. XX wieku, funkcjonował też w latach 70.¹⁰⁹ Dopiero w okresie fermentu politycznego lat 80. nieco złagodzone w podręcznikach tendencyjny obraz wydarzeń z września i października 1939 roku. Autor podręcznika z tego okresu, Andrzej Leszek Szcześniak¹¹⁰, mógł już więcej napisać o żądaniach Niemiec wobec Polski jako konsekwencji ustępstw państw zachodnich wobec zaborczej polityki Hitlera, a nie, jak dotąd, skupiać uwagę tylko na błędach w polityce zagranicznej sanacji¹¹¹. Wyciszono propagandowe hasła o faszystowskiej postawie rządu polskiego, wskazywano natomiast na jednoznaczny i stanowczy odpowiedź Polski na żądania niemieckie¹¹². Do obiektywizmu zbliżał się również przekaz dotyczący niemiecko-radzieckiego paktu o nieagresji, który, jak słusznie skonkludowano, rozgraniczał „strefy interesów w Europie”¹¹³. Wyposażonej w najnowocześniejszy sprzęt bojowy armii hitlerowskiej przeciwstawiono bardzo niskie możliwości Polski w tym zakresie¹¹⁴. Szczegółowo omówiono „wojnę obronną” Polski we wrześniu 1939 roku. Wspomniano nawet – po raz pierwszy – o bitwie pod Lwowem¹¹⁵. O 17 września napisano krótko: „17 września o godzinie 3.00 rano wojska radzieckie weszły na obszary wschodnie II RP”¹¹⁶. W zagadnieniu „historia osądzi” przywołano fakt opuszczenia terytorium RP przez rząd polski¹¹⁷.

W podręczniku dla szkół średnich więcej miejsca poświęcono sytuacji międzynarodowej Polski w przededniu II wojny światowej¹¹⁸. *Novum* stanowiła również informacja o polskich przygotowaniach obronnych do „odparcia agresji”¹¹⁹ i o koncepcji wojny z Niemcami, która „oparła się na założeniach czynnej pomocy wojskowej państw sojuszniczych”¹²⁰. Przypomnijmy, że dotąd dominowała krytyczna ocena rządu sanacyjnego. Po raz pierwszy wspomniano też o polskim planie wojskowym „Z” (polegającym na rozmieszczeniu armii polskich na głównej linii obrony biegnącej wzdłuż granicy z Niemcami i Słowacją), i o tym, że miał on wyraźnie polityczny, nie wojskowy, charakter. Podkreślano, czyniąc ukłon w stronę ówczesnego rządu

¹⁰⁸ Ibidem, s. 155.

¹⁰⁹ H. Sędziwy, *Historia dla kl. XI*, cz. 2, Warszawa 1965, s. 153–161; A.L. Szcześniak, *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1976. W podręczniku z lat 70. podano jednak dużo więcej informacji na temat wojny obronnej Polski we IX 1939 r. A.L. Szcześniak, *Historia dla klasy VIII*, s. 112–123.

¹¹⁰ A.L. Szcześniak, *Historia. Polska i świat naszego wieku lata 1918–1939. Książka pomocnicza dla klasy ósmej szkoły podstawowej. Wydanie drugie poprawione*, Warszawa 1986.

¹¹¹ Ibidem, s. 136.

¹¹² Ibidem, s. 137.

¹¹³ Ibidem, s. 140.

¹¹⁴ Ibidem, s. 141.

¹¹⁵ A.L. Szcześniak, *Polska i świat naszego wieku od roku 1939. Książka pomocnicza dla klasy ósmej szkoły podstawowej*, wyd. 3, Warszawa 1989, s. 5–20.

¹¹⁶ Ibidem, s. 13.

¹¹⁷ Ibidem, s. 15.

¹¹⁸ T. Siergiejczyk, *Dzieje najnowsze 1939–1945. Historia dla szkół średnich (klasa IV Liceum Ogólnokształcącego oraz klasa III technikum i liceum zawodowego)*, Warszawa 1986, s. 11–14.

¹¹⁹ Ibidem, s. 15.

¹²⁰ Ibidem, s. 16.

polskiego, że „oddanie bez walki zachodniej części Polski byłoby katastrofą polityczną i oznaczałoby przegranie wojny już z chwilą jej rozpoczęcia”¹²¹. Oskarżenie rządu sanacyjnego o klęskę w czasie wojny, o nieracjonalną i skierowaną przeciwko ZSRR politykę zagraniczną znacznie wyciszono na rzecz przedstawienia planu przygotowania Polski do wojny i realnych koncepcji politycznych i militarnych jej obrony¹²².

Wspomniano również o jedności społeczeństwa polskiego wobec zagrożenia niepodległości¹²³, ale – tak jak do tej pory – nie zapomniano też o komunistach „manifestujących swój patriotyzm” (samego Buczka jednak nie przywołano)¹²⁴. Na 16 stronach opisano „kampanię wrześniową”¹²⁵. Inaczej niż dotychczas odniesiono się do wydarzeń z 17 września 1939 roku. Przedstawiono je, przybliżając się coraz bardziej do prawdy, jako wkroczenie Armii Czerwonej, „[...] które wprowadziło do wojny obronnej nową sytuację polityczną”¹²⁶ i zostało „boleśnie” przyjęte przez znaczne kręgi polskiego społeczeństwa, jako akt „nieprzyjazny”¹²⁷.

Lata 90. XX wieku przyniosły w edukacji historycznej dalsze pogłębienie wiedzy o kampanii polskiej 1939 roku¹²⁸. Starano się w podręcznikach w większym zakresie zobrazować uczniom trudne położenie rządu polskiego, a także jego wysiłki włożone w obronę kraju¹²⁹. Również o pakcie Ribbentrop-Mołotow i dołączonym do niego tajnym protokole napisano wprost jako o dokumencie ustalającym strefy wpływów w Europie Środkowej obu totalitarnych reżimów¹³⁰. W negatywnym świetle ukazano zabiegi dyplomatów zachodnich wobec roszczeń niemieckich i to im przypisano winę za przesunięcie terminu mobilizacji powszechnej w Polsce na 31 sierpnia 1939 roku¹³¹. „Wojnę obronną Polski” w 1939 roku omówiono bardzo szczegółowo¹³².

O 17 września napisano już obiektywnie jako o „wkroczeniu wojsk sowieckich na ziemię Rzeczypospolitej”, której celem było „szybkie opanowanie wschodnich województw Polski [...]”¹³³. Dokonano również oceny września. Zamiast treści o archaicznym sposobie prowadzenia wojny przypominano o rzeczywistych możliwościach obronnych Polski¹³⁴. Podobny obraz wydarzeń z września 1939 roku można odnaleźć w obowiązującym w tym samym czasie podręczniku dla szkół średnich¹³⁵.

¹²¹ Ibidem, s. 16–17.

¹²² Ibidem, s. 16–18.

¹²³ Ibidem, s. 19–20.

¹²⁴ Ibidem, s. 20.

¹²⁵ Ibidem, s. 20–36.

¹²⁶ Ibidem, s. 31.

¹²⁷ Ibidem, s. 32.

¹²⁸ T. Głubiński, *Historia 8. Trudny wiek XX*, Warszawa 1992, s. 170.

¹²⁹ Ibidem, s. 171–172.

¹³⁰ Ibidem, s. 177.

¹³¹ Ibidem, s. 178.

¹³² Ibidem, s. 180–200.

¹³³ Ibidem, s. 195.

¹³⁴ Ibidem, s. 200.

¹³⁵ A. Pankowicz, *Historia. Polska i świat współczesny. Podręcznik dla szkół średnich oraz dla klasy IV liceum ogólnokształcącego oraz do klasy III technikum i liceum zawodowego*, Warszawa 1991, s. 9–31.

Rok 1989 stanowił niewątpliwie przełomową datę dla szkolnego przekazu historycznego, w tym dotyczącego obrazu kampanii polskiej 1939 roku. Dyskontynuacja przejawiała się przede wszystkim w docenieniu wysiłku zbrojnego dowództwa i sił politycznych, które zastosowało realną koncepcję obrony kraju. Wszakże czekano na pomoc państw sojuszniczych, która nie nadeszła. Młodzież mogła również dowiedzieć się prawdy o znamiennej dacie 17 września 1939 roku. Kontynuacja to przede wszystkim docenienie wysiłku polskiego żołnierza i obywateli w obronę ojczyzny.

Co przyniósł XXI wiek w edukacji historycznej? Niewątpliwie problematyka ta wymaga dogłębnego zbadania. Warto jednak wskazać na drastyczną, zwłaszcza w pierwszej dekadzie XXI wieku, redukcję treści kształcenia z zakresu wojny i okupacji¹³⁶. Dopiero przeniesienie w 2012 roku¹³⁷ treści z zakresu historii najnowszej na czwarty etap edukacyjny spowodowało, przynajmniej w szkole średniej, ponowną rozbudowę materiału z zakresu II wojny światowej (kampania polska 1939 roku przedstawiona była jako jej pierwszy etap)¹³⁸.

Ostatnia reforma programowa, która jest realizowana w Polsce od 1 września 2017 roku¹³⁹, wprowadziła treści kształcenia z zakresu historii najnowszej do klasy siódmej i ósmej. Zostały one znacząco rozbudowane, wydaje się, że ze szkodą dla młodzieży 13-,14-letniej, nastawionej w XXI wieku na wielostronny transfer wiedzy historycznej¹⁴⁰. Uczeń jest wyposażony w obszerną wiedzę dotyczącą polskiej kampanii 1939 roku. Obronę Polski w 1939 roku wymiennie nazywa się „kampanią polską” i „wojną obronną”, a jej klęski, podobnie jak w historiografii, doszukuje się w zbyt późnej powszechnej mobilizacji i dysproporcjach sił¹⁴¹.

¹³⁶ Rozporządzenie MEN z dn. 26 II 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół; Rozporządzenie MEN z dn. 23 XII 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, <https://www.librus.pl/doradca-dyrektora/pytania-i-odpowiedzi/nowa-i-stara-podstawa-programowa/> [dostęp: 17 IX 2019 r.]; K. Zielińska, D. Kołodziejczyk, *Poznajemy dzieje cywilizacji. Podręcznik dla klasy 5 szkoły podstawowej*, Warszawa 2003, s. 193; G. Wojciechowski, *Dzień dobry historio! Podręcznik do historii i społeczeństwa dla klasy 6*, Warszawa 2010, s. 190–196; B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, M. Szymczak, *Historia najnowsza. Historia 3. Zakres rozszerzony. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego*, Gdynia 2005, s. 133–137.

¹³⁷ Rozporządzenie MEN z dn. 27 VIII 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, <https://www.librus.pl/doradca-dyrektora/pytania-i-odpowiedzi/nowa-i-stara-podstawa-programowa/> [dostęp: 17 IX 2019 r.].

¹³⁸ Rozporządzenie MEN z dn. 23 XII 2008 r., s. 137; <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120000977/O/D20120977.pdf> [dostęp: 17 IX 2019 r.]; S. Roszak, J. Kłaczek, *Poznać przeszłość. Wiek XX. Zakres podstawowy. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych klasa I*, Warszawa 2011, s. 124–131; J. Kłaczek, A. Zielińska, *Zrozumieć przeszłość. Dzieje najnowsze po 1939 r. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Cz. 4. Zakres rozszerzony*, Warszawa 2015, s. 6–15.

¹³⁹ <https://men.gov.pl/ministerstwo/informacje/nowa-podstawa-programowa-dla-liceum-technikum-i-branzowej-szkoly-ii-stopnia-podpisana.html> [dostęp: 17 IX 2019 r.].

¹⁴⁰ <https://podstawa-programowa.pl/Szkola-podstawowa-IV-VIII/Historia> [dostęp: 17 IX 2019 r.]; J. Kłaczek, A. Łaszkiwicz, S. Roszak, *Wczoraj i dziś. Podręcznik do historii dla klasy siódmej szkoły podstawowej*, Warszawa 2017, s. 264–267; R. Śniegocki, A. Zielińska, *Wczoraj i dziś. Podręcznik dla klasy 8 szkoły podstawowej*, Warszawa 2018, s. 11–14.

¹⁴¹ R. Śniegocki, A. Zielińska, *Wczoraj i dziś*, s. 11–14; S. Roszak, J. Kłaczek, *Poznać przeszłość*, s. 124–131; J. Kłaczek, A. Zielińska, *Zrozumieć przeszłość*, s. 6–15.

PODSUMOWANIE

Kampania polska 1939 roku zajęła i zajmuje szczególne miejsce w dorobku historyograficznym i szkolnej edukacji historycznej. O nią toczą się nieustannie, niewątpliwie potrzebne w nauce historycznej, spór terminologiczny i polemika wokół ocen. Przekaz naukowy i popularnonaukowy były i pozostają kompatybilne. W pewnych momentach, zwłaszcza w okresie szturmów ideologicznych z lat 50. XX wieku, edukacja historyczna wyprzedzała ustalenia historiografii, kreując obraz antyniemiecki i proradziecki. Bardzo krytycznie, bez kontekstu międzynarodowego, oceniano również rząd polski, który sprawował władzę w momencie niemieckiej agresji na Polskę. To jego oskarżono o klęskę. Chociaż po 1989 roku narracja dotycząca kampanii polskiej 1939 roku została istotnie zmieniona i uzupełniona, na przykład o rzetelne informacje dotyczące 17 września 1939 roku, to nadal znajduje się pod silnym oddziaływaniem politycznym.

Wrzesień 1939 roku, jak słusznie zauważył Jacek Chrobaczyński, powinien pozostać przede wszystkim jedną z najważniejszych dat w naszej historii. Był bowiem „zbiorowym doświadczeniem wielomilionowego narodu, doświadczeniem niebywale dramatycznym, a wiedza o nim była i pozostaje pewnego rodzaju zbiorową kliszą pamięci, co roku przypominaną, pomimo zróżnicowanej rzeczywistości: wojennej, PRL-owskiej czy współczesnej”¹⁴². Kampania polska i jej rocznice powinny przestrzegać społeczeństwo przed wojną jako sposobem rozwiązywania konfliktów. Nie było to jednak możliwe, gdy dominował propagandowy język i jednostronny przekaz, jak to było w okresie PRL. Nie jest to również wykonalne ani przy znacząco ograniczonym przekazie dotyczącym tych wydarzeń, jakim w szkolonej edukacji historycznej charakteryzowała się pierwsza dekada XXI wieku, ani przy nadmiernej rozbudowie treści, jaką cechują ostatnie reformy programowe. W pierwszym przypadku młode pokolenie Polaków, dla których kampania polska powinna być szczególnie ważna, wiedziało zbyt mało o okrucieństwach wojny. Obecnie natomiast, ze względu na nadmiar faktów i dat, może zniechęcić do głębszej refleksji.

BIBLIOGRAFIA

- Bartkowski Z., *Pogoda września a wojna obronna Polski*, „Przegląd Geofizyczny” 1999, z. 3, s. 153–161.
- Bartoszewski W., Słowo wstępne [w:] M. Getter, *Wrzesień 1939 w książce, prasie i filmie. Poradnik bibliograficzny*, słowo wstępne napisał W. Bartoszewski, Warszawa 1964, s. 2–3.
- Burda B., Halczak B., Józefiak R.M., Szymczak M., *Historia najnowsza. Historia 3. Zakres rozszerzony. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego*, Gdynia 2005.

¹⁴² J. Chrobaczyński, op. cit., s. 155.

- Chrobaczyński J., „*Nie okrył się niesławą naród polski*”. *Spoleczne aspekty wrzesnia 1939 roku*, Kraków 2002.
- Getter M., *Wrzesień 1939 w książce, prasie i filmie. Poradnik Bibliograficzny*, słowo wstępne napisał W. Bartoszewski, Warszawa 1964.
- Glubiński T., *Historia 8. Trudny wiek XX*, Warszawa 1992.
- Górecki D., *Pozycja ustrojowo-prawna Prezydenta Rzeczypospolitej i rządu w ustawie konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 roku*, Łódź 1992.
- Grzelak C., *Kampania polska 1939 roku. Początek II wojny światowej*, Warszawa 2005.
- Grzelak C., *Kampania polska 1939 roku w ojczyznej historiografii*, „Bellona” 2016, nr 4, s. 136–148.
- Grzelak C., Kozłowski E., *Polski wrzesień 1939. Początek drogi w obronie wolności i niepodległości*, Warszawa 1994.
- Grzywacz A., *Wojna obronna Polski 1939 roku w relacji polskiego sztabowca*, „Zeszyty Historyczne” 1997, z. 121, s. 3–22.
- Jurga T., *Wojna obronna Polski w 1939 r.* [w:] *Wojna i okupacja na ziemiach polskich*, red. W. Góra, Warszawa 1984, s. 7–34.
- Kącka K., „*Mapa pamięci*”. *Jak upamiętnia się w Polsce II wojnę światową*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie” 2017, nr 3, s. 4–10.
- Kersten K., *Pisma rozproszone*, wybór i przygotowanie do druku T. Szarota, D. Libionka, Toruń 2005.
- Kirchmayer J., *Kampania wrześniowa*, Warszawa 1946.
- Kłaczek J., Łaszkiwicz A., Roszak S., *Wczoraj i dziś. Podręcznik do historii dla klasy siódmej szkoły podstawowej*, Warszawa 2017.
- Kłaczek J., Zielińska A., *Zrozumieć przeszłość. Dzieje najnowsze po 1939 r. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Cz. 4. Zakres rozszerzony*, Warszawa 2015.
- Landecki T., Łukaszewicz W., Wereszycki H., Willaume J., *Podręcznik historii dla VIII klasy szkoły podstawowej*, red. N. Gąsiorowska, Warszawa 1948.
- Missalowa G., Schoenbrenner J., *Historia Polski*, Warszawa 1951.
- Majchrowski J. M., *Wstęp* [w:] *Stanisław Car. Polska koncepcja autorytaryzmu*, wstęp i wybór J.M. Majchrowski, Warszawa 1996.
- Miśkiewicz B., *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. 1, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1975.
- Młynarczyk-Tomczyk A., *Edukacja historyczna w liceach pedagogicznych (1944–1970). Teoria i praktyka*, Kielce 2009.
- Młynarczyk-Tomczyk A., *Obchody „Polskiego Tysiąclecia” (1957–1966/67)*, Kielce 2019.
- Moczulski L., *Wojna polska: rozgrywka dyplomatyczna w przededniu wojny i działania obronne we wrześniu-październiku 1939*, Poznań 1972; Lublin 1990.
- Moczulski L., *Wojna polska*, Warszawa 2009.
- Ney-Krwawicz M., *Wrzesień 1939 roku w historiografii polskiej ostatniego dwudziestolecia* [w:] *Spojrzenie na polski wrzesień*, red. T. Kondracki, Warszawa 2011.
- Pankowicz A., *Historia. Polska i świat współczesny. Podręcznik dla szkół średnich oraz dla klasy IV liceum ogólnokształcącego oraz do klasy III technikum i liceum zawodowego*, Warszawa 1991.
- Płoski S., *General Jerzy Kirchmayer*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej” 1959, t. 3.
- Program nauczania liceum ogólnokształcącego klasy I–IV*, Warszawa 1966.
- Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej*, Warszawa 1964.
- Putrament J., *Wrzesień. Powieść*, Warszawa 1953.

- Rawski T., Stąpor Z., Zamojski J., *Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939–1945. Węzłowe problemy*, Warszawa 1963.
- Rezmer W., *Problem terminologiczny: kampania wrześniowa – wojna obronna Polski – kampania polska*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2009, R. 10, nr 3, s. 117–124.
- Romek Z., *Cenzura w PRL, Analiza zjawiska*, red. Z. Romek, K. Kamińska-Chełmniak, Warszawa 2017.
- Romek Z., *Kampania historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa 2010.
- Rozak S., Kłaczek J., *Poznać przeszłość. Wiek XX. Zakres podstawowy. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych klasa I*, Warszawa 2011.
- Ruchniewicz K., *Pamięć historyczna Polaków*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2005, nr 2, s. 207–228.
- Rulka J., *Podręcznik hańby*, „Wiadomości Historyczne” 1999, nr 5.
- Sędziwy H., *Historia dla kl. XI*, cz. 2, Warszawa 1965.
- Sędziwy H., *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1966.
- Siergiejczyk T., *Dzieje najnowsze 1939–1945. historia dla szkół średnich (klasa IV liceum ogólnokształcącego oraz klasa III technikum i liceum zawodowego)*, Warszawa 1991.
- Siergiejczyk T., *Dzieje najnowsze 1939–1945. historia dla szkół średnich (klasa IV liceum ogólnokształcącego oraz klasa III technikum i liceum zawodowego)*, Warszawa 1986.
- Stawecki P., *Jeszcze raz w sprawie określenia „wojna obronna Polski 1939”*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2010, nr 1, s. 161–168.
- Stawecki P., *W sprawie terminu „wojna obronna Polski”*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, nr 1, s. 204–207.
- Stobiecki R., *Historycy wobec polityki historycznej [w:] Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S.M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, Łódź 2008.
- Suchoński A., *Kampania wrześniowa 1939 roku jako element obudowy dydaktycznej międzynarodowych podręczników do nauczania historii*, „Wiadomości Historyczne” 2000, nr 1, s. 31–37.
- Szcześniak A.L., *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1976.
- Szcześniak A.L., *Polska i świat naszego wieku od roku 1939. Książka pomocnicza dla klasy 8 szkoły podstawowej*, wyd. 3, Warszawa 1989.
- Śniegocki R., A. Zielińska A., *Wczoraj i dziś. Podręcznik dla klasy 8 szkoły podstawowej*, Warszawa 2018.
- Tarnopolski M., *Kampania Wrześniowa 1939. Ze wspomnień dowódcy plutonu 15 Pułku Ułanów Poznańskich*. Cz. 1–2, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancerniej” 1989, nr 131, s. 10–21; nr 133, s. 309–317.
- Wojciechowski G., *Dzień dobry historio! Podręcznik do historii i społeczeństwa dla klasy 6*, Warszawa 2010.
- Wojna obronna Polski w 1939 r. Bibliografia za lata 1985–1989*, t. 1–3, oprac. W. Henzel, I. Sawicka, Warszawa 1992.
- Wojna obronna Polski 1939 r. Polski Czyn zbrojny w II wojnie światowej*, oprac. M. Ciepłowicz, T. Jurga, E. Kozłowski [et al.], red. E. Kozłowski, Warszawa 1979.
- Zielińska K., Kołodziejczyk D., *Poznajemy dzieje cywilizacji. Podręcznik dla klasy 5 szkoły podstawowej*, Warszawa 2003.

Źródła internetowe

- <https://men.gov.pl/ministerstwo/informacje/nowa-podstawa-programowa-dla-liceum-technikum-i-branzowej-szkoly-ii-stopnia-podpisana.html> [dostęp: 17 IX 2019 r.].
- <https://podstawaprogramowa.pl/Szkola-podstawowa-IV-VIII/Historia> [dostęp: 17 IX 2019 r.].
- <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120000977/O/D20120977.pdf> [dostęp: 17 IX 2019 r.].
- <https://www.librus.pl/doradca-dyrektora/pytania-i-odpowiedzi/nowa-i-stara-podstawa-programowa> [dostęp: 17 IX 2019 r.].
- Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, „Rocznik Lubelski” 1959, nr 2, s. 7, http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Rocznik_Lubelski/Rocznik_Lubelski-r1959-t2/Rocznik_Lubelski-r1959-t2-s7-14/Rocznik_Lubelski-r1959-t2-s7-14.pdf [dostęp: 10 IX 2019 r.].
- Męczykowski Ł., „*Wojna polska 1939*” – recenzja i ocena, <https://histmag.org/Leszek-Moczulski-Wojna-polska-1939-recenzja-3797/> [dostęp: 15 V 2020 r.].
- <https://www.biblionetka.pl/book.aspx?id=81457> [dostęp: 15 V 2020 r.].